

А. В. Петраускас, С. Д. Панишко, І. О. Чорний, А. О. Кукса

**НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА «ЗАМОК»
БІЛЯ с. ЛИТОВЕЖ НА ВОЛИНІ**

У статті опубліковано результати досліджень замкової частини комплексу укріплень середньовічного Литовежа. На дослідженій ділянці Замку явних слідів насипних земляних укріплень поки що не виявлено. На Підзамчі досліджено ділянку кладки на глиняному розчині з повторно використаних фрагментів цегли XIV—XV ст. Уточнено планування оборонних споруд городища.

Ключові слова: Литовеж, городище, замок, цегла, кладка.

У своїй фундаментальній праці, присвяченій слов'яно-руським городищам у міжріччі Сану і Дону, М. Кучера згадає два городища поблизу с. Литовеж. Одне з них, Литовеж I, знаходиться на південний схід від села посеред заплави р. Західний Буг, відносно добре відоме, віднесене дослідником до типу городищ на підвищеннях, площею близько 1 га, трикутної форми, і датоване X—XI ст. (Кучера 1999, с. 190).

Натомість, городище Литовеж II, знаходиться на захід від села, за даними дослідника, розміщене на мису, поруйноване, складається з однієї частини, площею близько 3 га і датоване також X—XI ст. (Кучера 1999, с. 190). Як видно з тексту роботи, Михайло Петрович уникнув однозначного віднесення цього городища до певної групи пам'яток у розробленій ним класифікації. Очевидно, причиною цього була обмеженість інформації про це городище, яку автор взяв із трьох джерел (Антонович 1900; Цинкаловський 1937; Чайка 1980).

Принагідно зауважимо, що за О. Цинкаловським, городища мають зворотну нумерацію: Литовеж I — це городище на захід від села в урочищі «Замок», а Литовеж II — укріплення трикутної форми у заплаві Західного Бугу

навпроти с. Старгород (Цинкаловський 1937, с. 234—237).

Брак якісної інформації про цю пам'ятку та зацікавленість у її дослідженні Литовезькою ОТГ стали причиною її поглибленого археологічного вивчення колективом авторів, у відповідності до багаторічного перспективного плану. У 2019 р. був розрізаний зовнішній оборонний вал пізньосередньовічного міста Литовеж у районі колишньої П'ятницької церкви і встановлено, що він був споруджений у XVI ст. (Петраускас та ін. 2020). Ці роботи підтвердили, що укріплений комплекс середньовічного міста виходив далеко за межі його мисової частини, де знаходиться городище «Замок», яке перебуває під охороною держави.

У даній статті подано результати робіт 2020 р., коли були уточнені планування укріплень городища, проведено дослідження культурних нашарувань на території Литовезького замку та розкрито ділянку фундаменту поки що невідомої монументальної споруди поблизу нього. Отримані у цьому сезоні результати, зокрема, уточнений план городища, вже частково опубліковані, а на їх основі зроблені висновки про оригінальну геоморфологічну історію місця розташування городища (Panishko 2021).

Дослідження велись на мисовій частині комплексу пізньосередньовічних укріплень Литовежа довжиною близько 500 м і шириною до 100 м, утвореній меандровим вигином р. Західний Буг.

Процес відтинання стрілки мису першої надзаплавної тераси правого берега нині практично завершується (рис. 1: I). Русло річки інтенсивно руйнує ділянку першої надзаплавної тераси у напрямку з північного заходу на південний схід і поступово зближується у основі меандрового вигину. Нині ширина суходільної перемички

на рівні першої надзаплавної тераси тут становить 2—3 м, а на рівні запливи — 100—150 м. Без проведення берегоукріплювальних робіт невдовзі цей мис стане останцем першої надзаплавної тераси, відтятим від неї новим руслом ріки.

Нині вся ця мисова частина називається «Замок», але наявність тут кількох укріплених майданчиків дозволяє означити кожен із них окремим поняттям.

Зважаючи на відсутність надійних свідчень про датування укріплень на мису та складність геоморфологічної ситуації у 2019 р. було запропоновано позначити наявні тут оборонні споруди та їх комплекси умовними оборонними лініями (рис. 1: I). Так, оборонною лінією 1 названо крайній з напільної сторони рів, оборонною лінією 2 — наступний рів у середній частині мису, за 70—80 м від попереднього. Між ними знаходиться добре морфологічно виражений майданчик 1, якому для зручності оперування інформацією присвоєно назву «Замок»

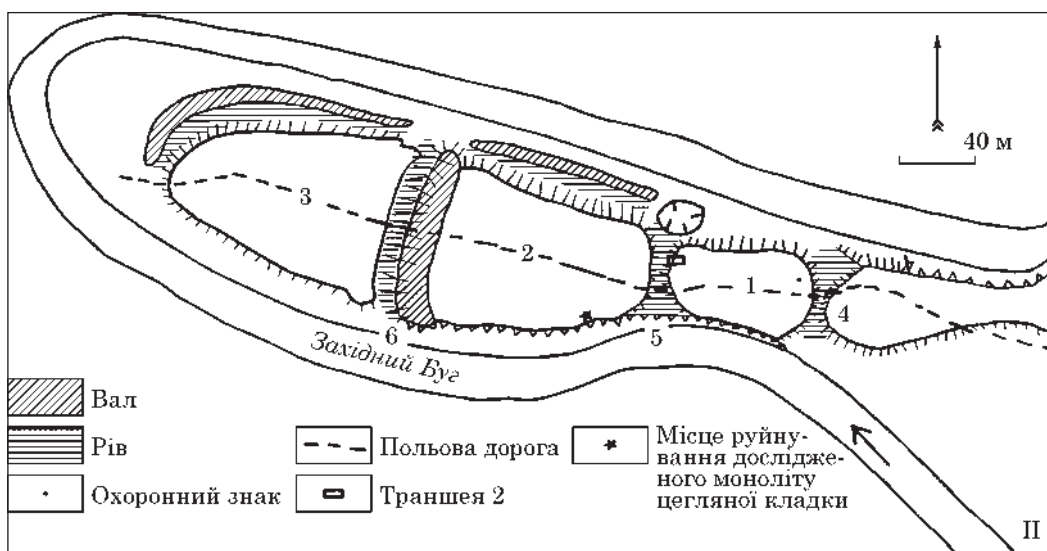

Рис. 1. Городище «Замок» біля с. Литовеж: I — схематичний план; II — уточнений схематичний план мисової частини городища: 1 — майданчик 1, «Замок»; 2 — майданчик 2, «Підзамче»; 3 — майданчик 3, «Передзамче»; 4 — оборонна лінія 1; 5 — оборонна лінія 2; 6 — оборонна лінія 3; 7 — зовнішні міські укріплення середньовічного Литовежа; 8 — Пам'ятний Хрест на місці церкви Св. Параскеви П'ятниці; 9 — траншея 1 2019 р.

(рис. 1: II; 2: 1). Уявляється, що саме такою і є його функціональна інтерпретація у минулому, принаймні, поки що відсутні вагомі мотиви, які б заперечували таке припущення.

Візуальне обстеження 2019 р дозволило висунути у якості припущення думку, що оборонні лінії 1 і 2 сягали берега Західного Бугу, тобто були частково зруйновані. Однак, уточнення плану городища у 2020 р. (рис. 1: II) і детальне обстеження північного схилу мису вказує на іншу геоморфологічну ситуацію. Тут під схилом збереглась неширока смуга річкової запливи. Тобто, північна частина Замку не була зруйнована річкою, а його північний схил є природнім (можливо, додатково ескарпованим) укріпленням давнього замку.

Оборонна лінія укріплень 3 за морфологічними ознаками принципово відрізняється від двох перших. Вона складається з глибокого рову та високого валу, знаходиться на відстані близько 130 м від попередньої у напрямку до стрілки мису. Оборонна лінія 3 (вал і рів) має легкий вигин з орієнтацією дуги на захід, що у комплексі з розміщенням рову однозначно вказує на те, що супротивника тут чекали з боку стрілки мису, а не з його напільної сторони. Оскільки у системі оборони цей майданчик 2 передував «Замку», йому присвоєно назву «Підзамче».

Майданчику 3, розташованому на самому кінці стрілки мису перед валом і ровом «Підзамча» присвоєна назва «Передзамча», що впливає з його місця у системі оборони укріпленого комплексу.

Замок. Нині протяжність майданчика «Замку» із сходу на захід становить 70—80 м. Оскільки його південно-західна частина зруйнована річкою, первинну ширину встановити важко, але можна припустити, що вона становила 60—70 м. Чітких слідів валу по краю цього

Рис. 2. Городище «Замок» біля с. Литовеж: 1 — в'їзд на «Замок» зі сходу; 2 — північний край західного рову «Замку»

майданчика не видно, хоча, поверхня тут дещо піднімається. У ході руйнування Замку річкою було втрачено кілька монументальних мурованих об'єктів.

Зі сходу майданчик «Замку» відділений від міської ділянки укріпленого комплексу неглибоким ровом (рис. 1: П), який, проте, поглиблюється по мірі наближення до річки.

Руйнування «Замку» річкою завважив О. Цинкаловський (1937, с. 234—237), який подав інформацію, що у кручі з його південного боку в 1920—30-х рр. було видно два мурованих фундаменти. Л. Пучковський зафіксував на цьому майданчику у 1954 р. обвал великого мурованого об'єкту, який дослідник вважав фундаментом вежі, що розміщувалась при вході на майданчик з лівої сторони (2005, с. 14).

Вперше розкопки на території «Замку» та «Підзамчя» провів Р. Чайка у 1979 р. (1980, с. 349—350). Тоді у кручі було видно кілька напівземлянкових жител з череннями на глибині до 2 м. На городищі було закладено кілька шурфів загальною площею 60 м² де трапились знахідки епохи міді та раннього заліза, давньоруського та пізньосередньовічного періодів.

Геоманітна розвідка 2015 р. виявила тут кілька аномалій, які розміщувались у його південно-східній частині. Одна із них, зважаючи на її круглу форму могла бути залишками вежі, а інша — мурованої цегляної стіни.

Вибір місця для розрізу культурних нашарувань «Замку» визначився прагненням дослідити не тільки сам культурний шар, а і залишки укріплень, які повинні були знаходитись на краю його майданчика. Як зазначено вище, у південно-східній частині майданчика геоманітна зйомка зафіксувала велику аномалію, яка могла бути ознакою розміщення там мурованої вежі. Однак, обмеженість коштів не дозволила

Рис. 3. Городище «Замок» біля с. Литовеж, траншея 2, зачистка на рівні материка

розпочати розкопки цього цікавого об'єкту. Тому для траншеї було обране місце на північно-західному краю майданчика, над глибоким ровом, що відділяв тут «Замок» від «Підзамчя».

Слід відзначити специфічність профілю цього рову на різних ділянках. Якщо у північній частині рову (під місцем розташування траншеї) його глибина сягала 10 м (рис. 2: 2), то у південній — заледве 2 м.

Для вивчення ділянки було закладено траншею, орієнтовану майже за лінією схід—захід. Оскільки дослідження городища має перспективу, нумерація була продовжена, їй присвоєно № 2 (рис. 3). За репер було обрано найвищу точку у межах траншеї на межі кв. 6—7. Траншея була розбита на квадрати розміром 1 × 1 м.

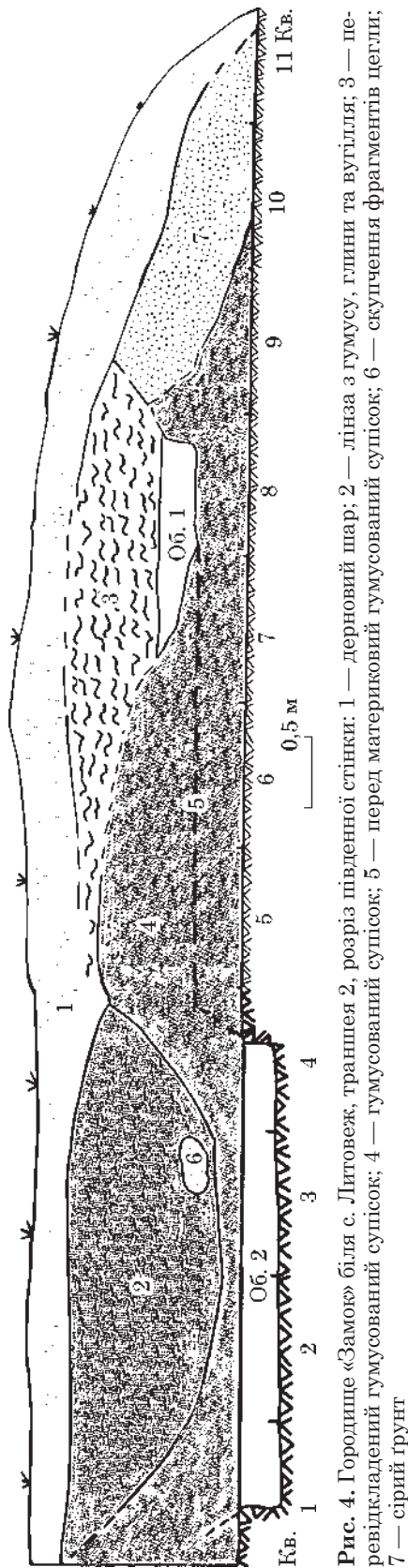

Рис. 4. Городище «Замок» біля с. Литовеж, траншея 2, розріз південної стінки: 1 — дерновий шар; 2 — лізна з гумусу, глини та вугілля; 3 — перевікладений гумусований сушісок; 4 — гумусований сушісок; 5 — перед материковий сушісок; 6 — скупчення фрагментів цегли; 7 — сірий ґрунт

Квадрати мали цифрову нумерацію від 1 по 10, яка розпочиналась з її східного краю. Враховуючи потенційну можливість розширення траншеї, розміченій лінії квадратів було присвоєно і буквену нумерацію А. По мірі заглиблення, за рахунок схилу, довжина траншеї зростає до 11 м.

Виймка культурного шару проводилась вручну, зі зняттям шарів потужністю 0,2 м, з фіксацією знахідок по квадратах та за глибиною залягання. В окремих випадках знахідки прив'язувались до об'єктів. Розріз нашарувань характеризує профіль південної стінки траншеї (рис. 4).

Глибина траншеї була доведена до рівня добре фіксованого материка, 1,6 м від репера, а у кв. А/1—4, де знаходився заглиблений об'єкт, до його дна, яке на ділянці кв. А/1 знаходилось на глибині 1,9 м від репера. Для зручності сприйняття характеристику виявлених шарів, прошарків, підсіпок та об'єктів подаємо у хронологічному порядку їх утворення, тобто, знизу до гори.

На дослідженій ділянці материк є жовтим сушісом, як і на ділянці минулорічної траншеї 1.

Особливістю передматерикового шару на ділянці кв. А/4—9, де слідів пізніших перекопів не виявлено, була його дуже слабка вираженість. За кольором і структурою ґрунту він практично не мав верхньої стратиграфічної межі. Натомість, вона добре фіксувалась знахідками, тут нижче глибини 1,2 м траплялись виключно матеріали мідного віку.

Окрім дрібних маловиразних фрагментів стінок горщиків у цьому шарі у кв. 7 на глибині 1,6 м знайдено обламаний крем'яний скребок (рис. 5: 4) та два великих фрагменти верхніх частин посудин з вінчиками у кв. А/8 на глибині 1,2 м (рис. 5: 7, 12).

Об'єкт 2 (рис. 6: I). На ділянці кв. А/1—4 у материк був опущений об'єкт 2, виявлений практично при зачистці материка на глибині 1,6 м від репера. У передматериковому шарі пляма від його заповнення практично не проявлялась, що підтверджує його перемішаність. У межах траншеї досліджено північну частину заглибленої споруди, яка продовжувалась у її південній стінці.

Судячи по дослідженій частині, об'єкт мав прямокутну форму з орієнтацією стінок практично за сторонами світу. Повністю розкрита північна стінка об'єкту мала довжину 3,2 м. Західна стінка простежена на довжину 0,6 м, а східна 0,2 м. Стінки вертикальні. Дно, яке у північно-західному куті лежить на рівні 0,2 м від рівня материка, дещо понижується у східному напрямку, сягаючи 0,3 м нижче його рівня. Будь яких слідів опалювального пристрою не зафіксовано.

У заповненні об'єкту виявлено комплекс різночасових знахідок, серед яких виділяються дві групи. Перша — це уламки кераміки мідного віку, і друга, що датована раннім новим часом. Для датування об'єкту важливими є знахідки уламку кахлі XVII—XVIII ст. (рис. 6: II: 1) та два фрагменти вінчиків: один XIII—XIV ст. (рис. 6: II: 2), інший XVI—XVII ст. (рис. 6: II: 3). Уламок кахлі дає верхню хронологічну межу функціонування об'єкту 2 XVII—XVIII ст.

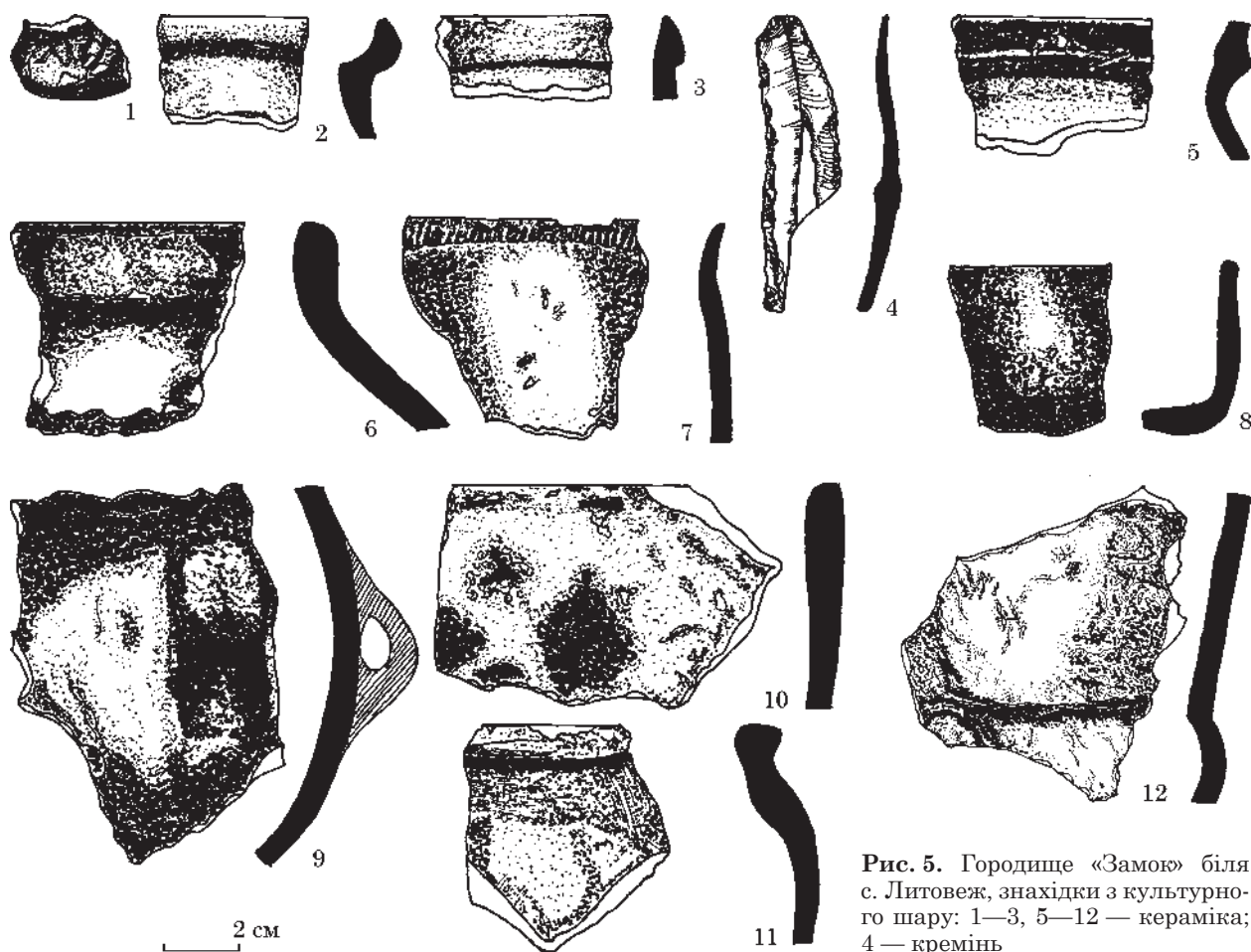

Рис. 5. Городище «Замок» біля с. Литовеж, знахідки з культурного шару: 1—3, 5—12 — кераміка; 4 — кремій

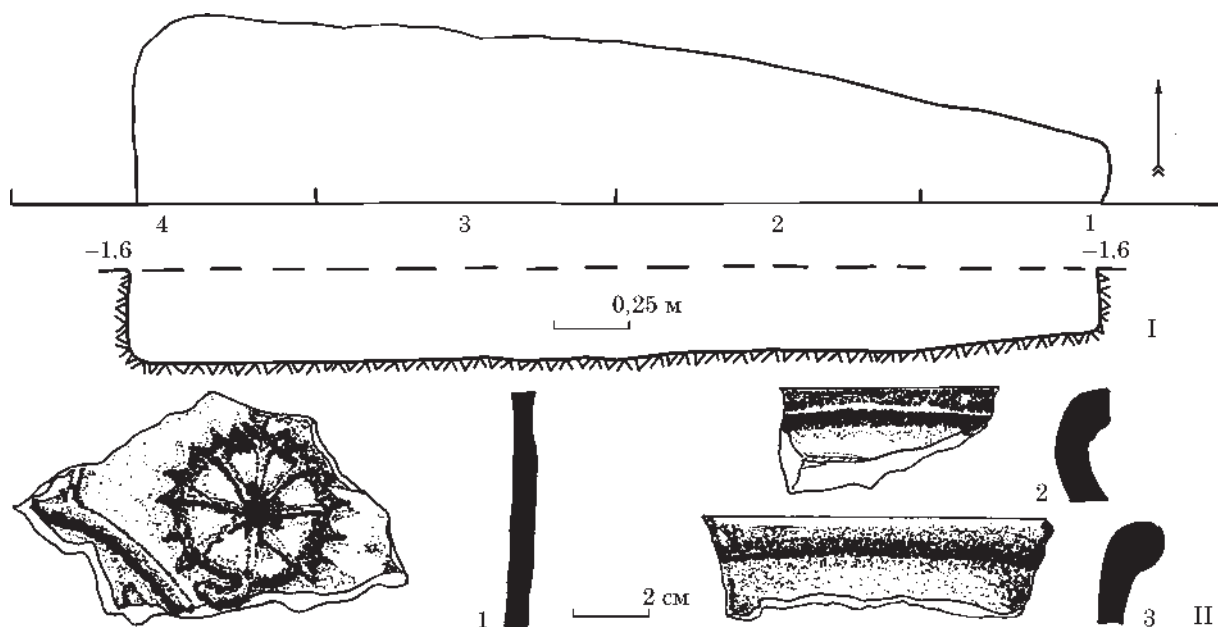

Рис. 6. Городище «Замок» біля с. Литовеж, об'єкт 2: I — план і розріз об'єкту; II — знахідки, кераміка

Характер верхніх нашарувань на ділянках кв. А/1—4 та кв. А/5—10 суттєво відрізнявся.

На ділянці кв. А/1—4 над котлованом описаного вище об'єкту 2 добре простежувалась увігнута до низу лінза ґрунту, який складався з гумусу, глини та вугілля. При цьому нижня межа

цієї лінзи знаходилась вище рівня виявлення плями від заповнення котловану об'єкту 2 всього на 0,1 м і між ними, можливо, був конструктивний і функціональний зв'язок. На це вказує і їхній просторовий збіг, і хронологічна подібність археологічного матеріалу.

Між ними знаходився однорідний гумусований супісок, який по рівню залягання відповідав передматериковому шару у кв. А/5—9, про який мова йшла вище. Цей ґрунт над заповненням котловану об'єкту 2, окрім дрібних фрагментів кераміки епохи міді, містив матеріали Х—ХІ ст. (рис. 5: 3) та литовської доби (рис. 5: 2). Очевидно, тут ми мали справу із верхньою частиною котловану об'єкту 2, який на цьому рівні стратиграфічно не виділявся.

Схожі хронологічні характеристики мали і знахідки з лінзи протяжністю близько 3,4 м і товщиною 1,1 м, яка у кв. А/1—4 знаходилась прямо над заповненням котловану об'єкту 2. Тут також траплялись знахідки епохи міді та литовсько-польського періоду.

При цьому, варто підкреслити, що саме у цій лінзі концентрація крупних фрагментів енеолітичної кераміки була значною. Серед таких знахідок слід відзначити фрагмент верхніх частин горщиків з вінчиками (рис. 5: 6), частину мініатюрної посудини (тигля?) з повним профілем (рис. 5: 8), великий уламок стінки посудини з вушком (рис. 5: 9). Зважаючи, що тут же траплялись і дрібні фрагменти енеолітичної кераміки, можна припустити, що формування лінзи з гумусу, глини та вугілля було пов'язане з руйнуванням якогось енеолітичного об'єкту у XVII—XVIII ст. У цій лінзі також знайдено великий фрагмент верхньої частини горщика з вінчиком, прикрашеним насічками (рис. 5: 7), який попередньо може бути віднесений до ранньозалізного часу.

На час формування лінзи з гумусу, глини та вугілля, що знаходилась над заповненням об'єкту 2 вказує знахідка уїтілі (кв. А/3, гл. 1,4 м) пошкодженої керамічної люльки (рис. 5: 1), яка може бути датована XVII—XVIII ст. Там же зафіксовані і матеріали пізнього давньоруського часу, зокрема, фрагмент вінчика XIII—XIV ст. (див. далі: рис. 8: 4).

Таким чином, стратиграфічна колонка на ділянці кв. А/1—4 дозволяє з великою вірогідністю припустити функціонування тут якогось заглибленого з рівня приблизно 0,4 м від репера аж до материка об'єкту, який одразу після припинення його функціонування був засипаний у два прийоми: спочатку перевідкладеним пере-

дматериковим шаром, а потім, можливо, вмістом якогось зруйнованого енеолітичного об'єкту. При цьому десь близько при будівництві використовувалась привізена глина (піч?).

На фоні відносно однорідного характеру згаданої лінзи (суміш гумусу, глини та вугілля) виділялась ділянка у західній частині кв. А/3. Тут, при зачистці дна траншеї на глибині 1 м від репера, на межі кв. А/3 та А/4 були зафіксовані залишки дерев'яної колоди (стовпа?) діаметром близько 10 см і висотою до 20 см у вертикальному положенні. Поряд з нею концентрувались фрагменти пізньосередньовічної цегли. При подальшій виїмці ґрунту, на схід від залишків колоди та на 0,2—0,4 м нижче рівня її фіксації також було виявлено скупчення дрібних фрагментів цегли.

Логічним виглядає припущення, що залишки стовпа і скупчення цегли могли залишитись у стовповій ямці, однак, ніяких слідів останньої не простежувалось. Можливо, вертикальне положення шматка колоди було випадковістю.

На відміну від описаних вище хронологічно близьких конструкцій, що були зафіксовані у кв. А/1—4, у кв. А/5—9 над слабвираженим передматериковим шаром (похованим ґрунтом?), насиченим знахідками мідного віку, ми сподівались виявити оборонний вал. Однак, нажаль, отриманий розріз нашарувань дозволяє говорити тільки про певні дії, спрямовані на переміщення ґрунту на цю ділянку.

Тут у шар гумусованого супіску потужністю до 1 м на ділянці кв. А/5—6 і до 0,6 м на ділянці кв. А/7—9 був впущений об'єкт 1.

Об'єкт 1 (рис. 7: I). Об'єкт було виявлено у ході зачистки дна траншеї на глибині 1 м від репера. Пляма від заповнення цього заглиблення на фоні навколишнього темного ґрунту за кольором вирізнялась не чітко, але добре фіксувалась за меншою щільністю заповнення.

Досліджена у межах траншеї частина об'єкту мала розміри 1,6 × 0,85 м. Дно об'єкта нерівне, поступово понижувалось у південно-західному напрямку, сягаючи 0,25 м від рівня виявлення.

У заповненні об'єкту 1 виявлено кераміку русько-литовського періоду, серед якої виділялось три фрагменти верхніх частин горщиків з вінчиками, датованих XIII—XIV ст. (рис. 7: II).

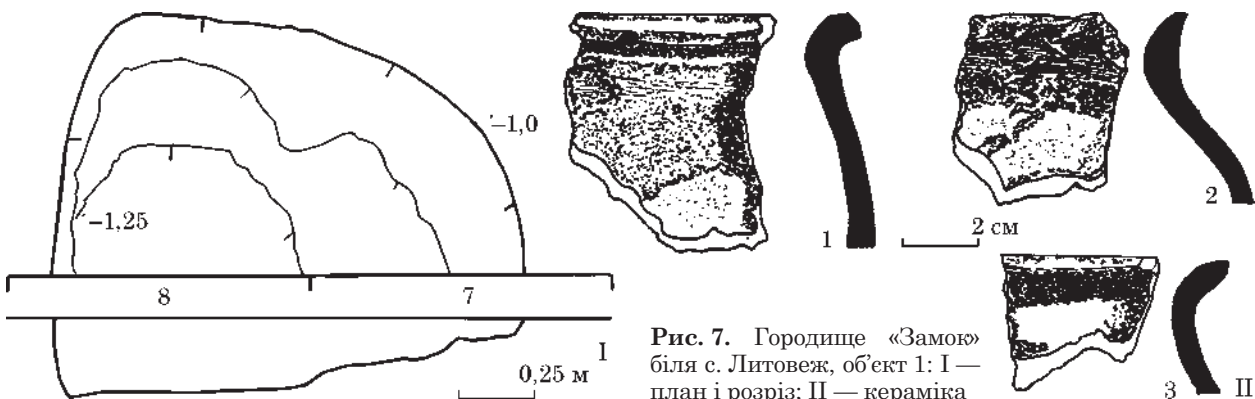

Рис. 7. Городище «Замок» біля с. Литовеж, об'єкт 1: I — план і розріз; II — кераміка

Рис. 8. Городище «Замок» біля с. Литовеж, знахідки з культурного шару, кераміка

Рис. 9. Городище «Замок» біля с. Литовеж, масив цегляної кладки: 1 — вигляд з півдня; 2 — західна стінка

Стратиграфічна виділеність цього об'єкту не викликає сумнівів, однак, не зовсім ясною залишилась технологія формування його заповнення: це засипка викопаного котловану чи чергова досипка гумусованого ґрунту? На жаль, однозначне вирішення цього питання неможливе без розкопок суміжної площі.

Описаний вище гумусований сушісок та об'єкт 1 у ньому на ділянці кв. А/6—8 перекривав шар перевідкладеного гумусованого супіску потужністю до 0,6 м досить бідний на знахідки.

Із зовнішньої сторони майданчика Замку до описаних вище шарів та прошарків на ділянці кв. А/9—10 прилягав добре стратиграфічно виражений шар сірого ґрунту потужністю 0,6 м, що понижувався у напрямку до рову. У ньому виявлено великий фрагмент стінки енеолітичного горщика з вушком (рис. 8: 1), фрагмент вінчика давньоруського горщика X—XI ст. (рис. 8: 2) та фрагмент вінчика XII—XIII ст. (див. рис. 5: 5). Тобто, шар сірого ґрунту був відсипаний на цьому місці не раніше XIII ст.

Верхню частину нашарувань на дослідженій ділянці становив дерновий шар, який містив різночасові дрібні знахідки.

Деякі інформативні артефакти не вдалось чітко пов'язати із певними об'єктами, шарами та прошарками, дослідженими у траншеї 2. Це, наприклад, великий фрагмент верхньої частини посудини литовської доби, знайдений у кв. А/5 на гл. 1,2 м (див. рис. 5: 11) та фрагмент вінчика того ж часу з кв. А/5 з гл. 0,4 м (рис. 8: 3).

Підзамче. Дослідження були продовжені на «Підзамчі», де вже впродовж багатьох років у обриві руйнується моноліт цегляної кладки. Очевидно, саме тут Л. Пучковський зафіксував топонім «Ведінщина», що вказує на існування там церкви у минулому (2005, с. 15).

Майданчик «Підзамча» обіймає середню частину сучасного мису, утвореного меандром Західного Бугу. На сході він прилягає до «Замку», а на заході (з боку стрілки мису) укріплений потужним валом та ровом. Розміри майданчика 130 × 100 м.

Ділянка цегляної кладки, що руйнується берегом річки, знаходиться у південно-східній частині «Підзамча» (рис. 9). Спеціально відзначимо, що це найвища частина всього цього майданчика, причому, її морфологічні ознаки вказують на штучне походження цього підвищення, яке могло утворитись внаслідок зосеред-

Городище «Замок» біля с. Литовеж, проміри ширини і товщини цегли, що складала масив кладки, см

№	Ширина	Товщина	№	Ширина	Товщина
Ряд 1			Ряд 4		
1	14,0	8,0	31	13,5	7,5
2	13,5	8,0	32	13,5	7,5
3	14,0	7,5	33	13,5	7,5
4	12,0	8,0	34	12,0	8,0
5	13,0	7,5	Ряд 5		
6	12,5	7,5	35	12,0	8,5
Ряд 2			36	12,5	8,0
7	11,5	7,0	37	12,0	7,5
8	13,0	7,0	38	12,5	8,0
9	13,0	8,0	39	12,5	8,0
10	13,0	7,5	40	12,5	8,0
11	13,5	8,0	Ряд 6		
12	13,0	7,0	41	13,0	8,0
13	12,5	7,0	42	13,0	7,5
14	12,0	7,0	43	12,5	8,0
15	14,0	8,5	Ряд 7		
16	14,0	7,0	44	12,0	7,5
Ряд 3			45	12,0	8,5
17	12,5	7,0	46	12,5	8,5
18	12,5	7,5	47	12,5	7,5
19	13,0	7,5	48	12,0	7,5
20	11,5	8,0	49	13,0	8,5
21	12,5	6,5	Ряд 8		
22	12,5	—	50	12,5	8,0
23	12,5	8,0	51	12,5	8,0
24	12,5	9,0	52	12,5	7,5
25	12,0	9,0	53	13,0	7,5
26	12,5	7,5	Біля мурованого об'єкта		
Ряд 4			54	13,0	9,0
27	12,0	9,0	55	13,0	8,0
28	12,5	8,0	56	13,0	7,0
29	12,5	8,0	57	12,0	8,0
30	12,5	6,5	—	—	—

ження будівельного сміття після руйнування або розбирання мурованої споруди.

Прямо над ділянкою цегляної кладки знаходився грабіжницький шурф розміром $4 \times 1,5$ м прокопаний вздовж берега до глибини 0,4 м. У цьому шурфі знайдено багато дрібних фрагментів цегли та вапнякової опоки. Шурф не досяг верху кладки, але сприяв її руйнації внаслідок водної ерозії та промерзання ґрунту.

Дослідження кладки проведено шляхом її розкриття на 0,8 м завдовжки, від урвища у північному напрямку та подальшої зачистки.

Встановлено, що верх кладки знаходилась на глибині 0,8 м від рівня сучасної денної поверхні над нею. Ширина масиву кладки становила 1,15 м (рис. 9: 1), висота залежала від кількості збережених рядів цегли на окремих ділянках.

Орієнтація масиву проходила по лінії південь—північ.

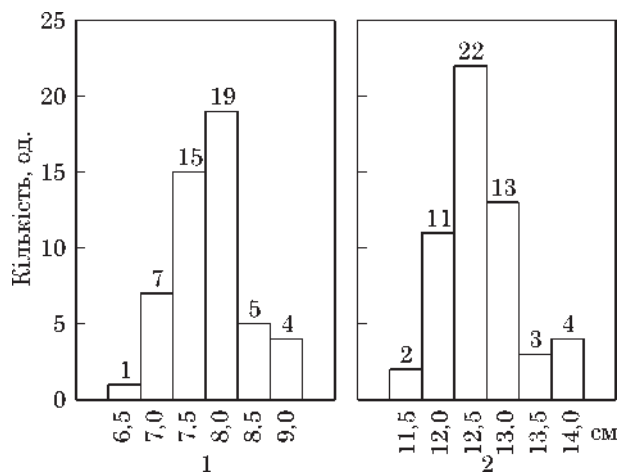

Рис. 10. Городище «Замок» біля с. Литовеж, граф розподілу кількості цегли зі складу масиву кладки, за: 1 — товщиною; 2 — шириною

Встановлено, що масив кладки був впущений у гумусований культурний шар, причому прошарок будівельного сміття (глина з включеннями опоки) на глибині — 1,3 м від рівня сучасної денної поверхні, очевидно, був горизонтальним, з якого копали траншею для масиву кладки (фундаменту; рис. 9: 2).

Встановлено, що фундамент на дослідженій ділянці не досяг рівня материка, а лежав на гумусованому культурному шарі.

Після розчистки та фотофіксації моноліт кладки на дослідженій ділянці був частково розібраний. При цьому встановлено кілька його внутрішніх особливостей:

1. Збереглися 8 рядів кладки, однак окремі виступи її верхньої поверхні вказували на існування, як мінімум, 10 рядів (з верхнього шару збереглась одна цеглина, яка при обмірюванні була зарахована до першого ряду кладки (рис. 9: 2).

2. У кладці не було цілих цеглин, а виключно фрагменти, за розмірами близькі до половини їх величини.

3. Кладка включала великі шматки опоки, причому, не тільки всередині масиву, але і на його зовнішній поверхні.

4. Значна частина цегли містить сліди міцного вапнякового розчину, що вказує на її повторне використання.

5. Кладка виконана на глиняному розчині.

З метою збереження інформації про систему кладки при її розбиранні була проведена фотофіксація кожного ряду масиву кладки. Крупніші фрагменти цегли були пронумеровані та обміряні (всього 57 одиниць; таблиця; рис. 10). Зважаючи на параметри фрагментів цеглин, характер їх тіста та випалу, а також наявність поздовжніх канелюрів на поверхні така цегла може бути датована XIV—XV ст.

На схід від дослідженого моноліту кладки на відстані 5,2 м у обриві річки видно іншу ділянку кладки з подібної цегли (рис. 11). Не виключено, що це залишки цілісного архітектурного комплексу.

У 2020 р. під північним схилом «Підзамчя» було зроблено нове відкриття, що у майбутньому може суттєво скоригувати наші уявлення про оборонну систему городища. Тут був зафіксований морфологічно добре виражений валоподібний насип, висота якого збільшувалась у напрямку до стрілки мису (див. рис. 1). Надзвичайно важливою обставиною є те, що відповідне йому ровоподібне заглиблення знаходиться з внутрішнього, по відношенню до центру мису, боку. Якщо це штучно викопаний рів за валом, що потребує підтвердження, то він паралельно з формуванням насипу валу збільшував крутизну природного схилу стрілки мису, тобто утворював підрізний ескарп. У випадку підтвердження штучного походження, оборонного призначення та відповідного датування цей вал становитиме оборонну лінію 4.

Однак, не виключено, що маємо справу з якимось інженерним облаштуванням поселенського комплексу середньовічного Литовежа, зокрема, він може бути залишками дорожнього насипу.

Важливим є те, що цей валоподібний насип на рівні заплави продовжувався і за межами «Підзамчя», охоплюючи значну частину стрілки мису на довжину 130 м. Д. Лошик звернув увагу на невеликий круглий об'єкт, позначений на карті Литовежа XIX ст., що розміщувався приблизно на краю цього валоподібного насипу (2020, с. 58, рис. 12).

Таким чином, проведені дослідження дозволили встановити ряд нових обставин археології та давньої історії Литовежа.

Звернемо увагу на відносно малу кількість знахідок у шарах, досліджених у траншеї 2 на території «Замку», особливо зважаючи на центральне положення цього укріпленого майданчика. Тут знайдено кераміку епохи енеоліту, ранньозалізної доби, давньоруського часу, литовсько-польської доби.

Масові знахідки дозволяють говорити про безперервне заселення обстеженої ділянки з X ст.

На ділянці траншеї не зафіксовано значних земляних укріплень. Вірогідно, замок у Литовежі був схожим на укріплені двори Чорторийських у родовому маєтку та Жукові з невеликими штучними дерев'яно-земляними укріпленнями. Натомість, стверджено наявність тут багатого на знахідки шару культури лійчастого посуду.

Досліджений моноліт цегляної кладки виконаний з повторно використаного матеріалу XIV—XV ст. і за наявними ознаками може бути фрагментом фундаменту монументальної споруди, можливо, Введенської церкви.

Несподіванкою стало відкриття раніше невідомої протяжної позитивної форми рельєфу із заглибленням з боку схилу мису, що розміщувались на рівні заплави. У разі підтвердження оборонного призначення цього об'єкту та відповідного його датування отримаємо кардинальну нову картину укріплень давнього Литовежа.

Неординарність досліджуваного городища вбачаємо не тільки у плануванні його оборонних

Рис. 11. Городище «Замок» біля с. Литовеж, оголення цегляної кладки в обриві берега за 5,2 м на схід від дослідженого масиву

споруд, але й у базових геоморфологічних процесах розвитку річкової долини Західного Бугу, які визначали вигляд Литовежа та його замку (очевидно, і укріплення мідного віку) у минулому та сучасною археологічною класифікацією городищ. Багато дослідників велику увагу приділяли впливу природних чинників на розвиток фортифікаційного мистецтва слов'яно-руського періоду. Не вдаючись у подробиці, відзначимо одну з ознак, використаних М. Кучерою, для виділення окремих груп укріплень, а саме, їх топографічну підоснову, характер позитивних форм рельєфу, на яких розміщувались городища. Інколи дослідник вагався точніше означити характер цих підвищень, особливо зважаючи на їх значну антропогенну трансформацію. Зокрема, у ряді випадків нелегко однозначно віднести позитивні форми рельєфу з укріпленнями до мисів чи останців.

Рішенням проблеми стало виділення окремого типу городищ на останцеподібних мисах, що сформувались внаслідок природних особливостей і були у великій мірі ізольованими від надзаплавних терас, часто дуже широкими і глибокими ровами (Кучера 1999, с. 18, 30, рис. 1: 20—39). Дослідник мав на увазі формування такої топографічної ситуації у період спорудження укріплення, що підтверджується багатьма прикладами.

Однак, у випадку з городищем Литовеж II ми маємо приклад відрізання, практично повної ізоляції, мису вже у наш час. Це є рідкісним зразком формування останцевого (острівного) типу пам'ятки не у період функціонування тут укріпленого населеного місця, а у час його меморіалізації. Врахування цього виключення, яке, зрештою, має підтверджувати правило, сприятиме глибокому розумінню діалектичності використання сучасних дослідницьких класифікацій, а, зрештою, їх вдосконалення.

Проміжним шляхом між відсіканням мису перед спорудженням укріплень та ізоляцією його краю після припинення функціонування

городища були такі дії на етапі повноцінного функціонування укріпленого комплексу.

Саме таким чином сформувалась гора Гедиміна у Вільнюсі. Первісно будучи добре морфологічно вираженим мисоподібним виступом правого берега Няріса, у свій час вона була відтята новим руслом ріки від корінного берега і сформувалась як його ізольований останець. Залишаючи для окремого розгляду питання співвідношення природних і антропогенних чинників цього процесу, відзначимо, що він завершився у пізньосередньовічний період, коли по ділянці цього відтинання було спрямоване основне русло Вільні. Ці дії визначили подальший розвиток всього Вільнюса не у напрямку високого правого берега, де знищений хрестоносцями у 1390 р. Кривий замок вже не відновлювався, а у протилежний бік рівнинної річкової заплави. Саме тут, під прикриттям Верхнього, розвивався Нижній замок, де пізніше розмістилась основна резиденція Великих князів Литовських.

За подібною схемою, тільки з переважанням антропогенних чинників, відбулось відтинання стрілки мису, на якому розміщувався замок середньовічного Володимира. Очевидно, пропускання русла р. Смочі через стрілку мису відбулось у XIV ст., коли на ній був споруджений мурований замок Казимира Великого. При цьому новий замок опинився на відділеній стрілці мису разом з колишнім міським дитинцем, який з цього часу у певній мірі почав виконувати функції Окольного (Нижнього) замку.

Варіативність прикладів таких пам'яток, у тому числі і на етапі меморіалізації, вказує на їх великий інформаційний потенціал щодо вивчення впливу природного середовища на фортифікаційне будівництво. Процес пізнання історичних обставин спорудження таких городищ потребує класифікації цієї групи пам'яток, у якій укріплений комплекс Литовежа займе своє місце.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. 1900. *Археологическая карта Вольнской губернии*. Москва: Г. Лиснер и А. Гешель.
- Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАН України.
- Лошик, Д. С. 2020. *Археологічні дослідження давньоруських городищ Західної Волині у XXI столітті*. Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр». Луцьк.
- Петраускас, А. В., Панишко, С. Д., Лошик, Д. С., Чорний, І. О., Куksа, А. О. 2020. Дослідження укріплення городища Литовеж на Волині. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 182-193.
- Пучковський, Л. 2005. *Нарис історії села Литовіж*. Нововолинськ: Мінотавр.
- Цинкаловський, О. 1937. Матеріали до археології Володимирського повіту. *Записки НТШ*, CLIV: Праці Історико-філологічної секції, с. 183-240.
- Чайка, Р. М. 1980. Работы у с. Литовеж на Буге. *Археологические открытия 1979 года*, с. 349-350.

Panyshko, S. 2021. Ukrainian parallels of geomorphological and historical processes of modern view formation of Gediminas lift hill in Vilnius and their use in tourist sphere. В: *Україна—Литва: історичні, мовно-культурні та туристські паралелі. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 19 листопада 2021 р.)*. Київ: Гельветика, с. 138-140.

REFERENCES

- Antonovich, V. B. 1900. *Arkheologicheskaya karta Volyńskiej gubernii*. Moskva: G. Lissner i A. Geshel.
- Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XIII st. mizh Sanom i Siverskyim Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Loshyk, D. S. 2020. *Arkheolohichni doslidzhennia davnoruskikh horodyshch Zakhidnoi Volyni u XXI stolitti*. Robota na zdobuttia osvithnoho stupenia «Mahistr». Lutsk.
- Petrauskas, A. V., Panyshko, S. D., Loshyk, D. S., Chornyi, I. O., Kuksa, A. O. 2020. *Doslidzhennia ukriplen horodyshcha Lytovezh na Volyni. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 182-193.
- Puchkovskiy, L. 2005. *Narys istorii sela Litovizh*. Novovolynsk: Minotavr.
- Tsynkalovskiy, O. 1937. *Materialy do arkheolohii Volodymyrskoho povitu. Zapysky NTSh*, CLIV: Pratsi Istoryko-filolohichnoi sekti, s. 183-240.
- Chaika, R. M. 1980. *Raboty u s. Litovezh na Buge. Arkheologicheskie otkrytiia 1979 goda*, s. 349-350.
- Panyshko, S. 2021. Ukrainian parallels of geomorphological and historical processes of modern view formation of Gediminas lift hill in Vilnius and their use in tourist sphere. In: *Ukraine—Lytva: istorichni, movno-kulturni ta turystski paraleli. Materialy mizhnarodnoi naukoovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 19 lystopada 2021 r.)*. Kyiv: Helvetyka, s. 138-140.

A. V. Petrauskas, S. D. Panyshko,
I. O. Chornyi, A. V. Kuksa

THE NEW EXPLORATION OF «ZAMOK» HILL-FORT NEAR LYTOVEZH VILLAGE AT VOLYN

The main work was carried out on the northwestern edge of the Castle site, where a trench of 10 × 1 m and 1.6 m deep, cut through the cultural layers. The most important result of the examination of trench walls was the absence of clearly defined signs of bulk earth defense structures in its western (closer to the ditch) section. Although the presence of several stratigraphic distinct soil layers here can be considered as a sign of its large-scale movement no earlier than the 14th century.

Along the entire trench the finds of funnel-shaped pottery culture, the Early Iron Age, the Old Rus, and the Late Middle Age have occurred.

On «Pidzamche», in its southeastern — highest — part a massif of brick masonry was discovered. The top of the masonry was at a depth of 0.8 m from the level of the modern day surface. The width of the masonry massif was 1.15 m, the height depended on the number of preserved rows of bricks in individual sections. The object is oriented along the south-north line.

It was established that the masonry massif was inserted into the humous cultural layer, while the layer of construction debris (clay or destructured opoka) at a depth of 1.3 m from the level of the modern day surface was obviously the horizon from which the trench for the masonry massif (foundation) was dug. At the same

time, it did not reach the level of the virgin soil but laid on a humous cultural layer.

There were no whole bricks in the masonry, but only fragments, the size of which was close to half of its size. Masonry included large pieces of masonry, and not only inside the massif, but also on its outer surface. A large part of the brick had traces of strong limestone mortar, indicating its reuse. Masonry was made on a clay mortar.

Based on the measurements of 55 brick fragments, the approximate parameters of each brick were established. The width of the brick was up to 12–13 cm, the thickness up to 7.5–8 cm. Taking into account the parameters of the brick fragments, the nature of their dough and firing, as well as the presence of longitudinal grooves on the surface, such a brick can be dated to the 14th–15th centuries.

Thus, the research made it possible to establish a number of new circumstances of the archaeology and ancient history of Litovezh. No significant earthen fortifications were recorded in the area of the Castle explored by the trench. Probably, it was similar to the fortified courtyards of the Chortoryjski in the ancestral estate and Zhukov with small artificial wooden and earthen fortifications. On the other hand, it was confirmed the presence here of the layer of funnel-shaped pottery culture with a lot of findings which can be considered as evidence of the presence of a fortified settlement on the cape already in the Copper Age.

The discovered monolith of brickwork is made of reused material of the 14th–15th centuries and according to the available signs it may be a fragment of the foundation of a monumental structure, possibly the Vvedenska Church.

A surprise became the discovery of a previously unknown long positive form of relief with a dimple on the side of the cape slope, located at the level of the floodplain. In the case of confirmation of the defensive purpose of this object and its corresponding dating, we will get a radically new picture of the fortifications of the old Litovezh.

M. P. Kuchera knew about the Lytovezh II settlement; he included it into a catalog of Slavic-Rus settlements but did not define its place in his classification of fortified sites. And this is no wonder because the conducted work has not yet found the archaeological

confirmation of the existence of a fortification here in the Old Rus period. Obviously, this is evidence of the extraordinary intuition of a prominent scholar.

At the same time, the geomorphological processes that today cut off the cape part of the hill-fort from the terrace above flood plain and turn it into a remnant, are a rare example of the evolution of flood plain landscapes that were used in the construction of hill-forts. In this example in nature one can see how the topographic basis was formed for the arrangement of a separate type of hill-forts on remnant-like capes, identified by M. P. Kuchera.

Keywords: Lytovezh, hill-fort, castle, brick, masonry.

Одержано 29.04.2022

КУКСА Артем Олександрович, бакалавр, Волинський національний університет ім. Лесі Українки, Луцьк, Україна.

KUKSA Artem, Bachelor, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9255-2619, e-mail:

abryta223@gmail.com.

ПАНИШКО Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, доцент, Волинський національний університет ім. Лесі Українки, Луцьк, Україна.

PANISHKO Serhii, Ph. D., Associate Professor of Archaeology, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4188-1089, e-mail:

panishko63@gmail.com.

ПЕТРАУСКАС Андрій Вальдасович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

PETRAUSKAS Andrii V., Ph. D., Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9066-1376, e-mail: petrauskas@i.ua.

ЧОРНИЙ Іван Олександрович, магістр, Волинський національний університет ім. Лесі Українки, Луцьк, Україна.

CHORNYI Ivan, Master, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9218-5628, e-mail:

johnchorniy@gmail.com.